

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه قم
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه دوره‌ی کارشناسی ارشد ادبیات فارسی

عنوان:

بررسی و تحلیل تحمیدیه‌های نثر فارسی از ابتدا تا پایان قرن هفتم هجری

استاد راهنما:

دکتر یحیی کاردگر

استاد مشاور:

دکتر محمد فولادی

نگارنده:

مریم شہامت قربانی

زمستان ۱۳۸۷

تقدیم

تقدیم به پدر و مادر مهربان و همسر عزیزم
که الطاف و محبت‌هایشان را هرگز از یاد نخواهم برد.

تشکر و قدر دانی

با کمال احترام و ادب پایان نامه‌ی خود را به محضر استادان ارجمند تقدیم می‌کنم و بر خود فرض می‌دانم که از همه‌ی استادان و همراهانی که در نگاشتن این رساله یاریم کردند و در طول این مدت از محضرشان بهره‌ها برده‌ام، تقدیر کنم.

استاد نکته سنج و فاضل، جناب آقای دکتر یحیی کاردگر که با صبوری، زحمات گاه و بی‌گاه مرا تحمل فرمودند، زحمت راهنمایی این رساله را تقبل فرمودند و با نظرهای عالمانه و همدلی‌های صمیمانه‌شان دشواری‌های این مسیر را هموار ساخته و مرا وامدار خویش نموده‌اند.

ادیب فرزانه و استاد گرانقدرم جناب آقای دکتر محمد فولادی که اوقات گرانبهای خویش را در این راه مصروف داشته و با گشاده رویی مرا پذیرفته زحمت مشاوره‌ی این رساله را پذیرا شدند و همواره راهنمایی‌های سودمندشان راهگشا و ثمر بخش بود.

شاگرد ناسپاسی بوده‌ام اگر از حمایت‌های بی‌دریغی یاد نکنم که استادان بزرگوار در دانشگاه تربیت معلم تهران، آقایان دکتر مسعود جعفری و دکتر حبیب الله عباسی در طول سال‌های تحصیل نسبت به من ارزانی داشتند.

در پایان، سپاس ویژه دارم از پدر، مادر، همسر عزیز و دوستان مهربانم که در به انجام رسیدن این کار پیوسته از الطاف و محبت‌های ایشان برخوردارم داشتم.

نگارنده به وجود نواقص این نوشتار آگاه است و امید دارد که با راهنمایی استادان محترم و دریافت نظرات کارشناسانه ایشان در رفع آن‌ها بکوشد.

چکیده

آراستن آغاز کلام به حمد و ستایش پروردگار و درود بر پیامبر و اهل بیت او تحمیدیه نام دارد که دربردارنده حقایق ژرف و بازتاب تفکر درونی نویسنده است و به دلیل این که نویسنده در آن تمام هنر نویسندگی و فن بیان خود را برای جلب مخاطب به کار می‌گیرد، از لحاظ بلاغی و ادبی حائز اهمیت بسیار است.

این نوع عالی، تابع تحول سبک نثر هر دوران است، اما به دلیل تحول تدریجی نثر، رگه‌های تقلید از سبک نثر دوره‌ی قبل در تحمیدیه‌های هر دوره مشاهده می‌شود که به تدریج و طی زمان کامل شده‌اند.

تحمیدیه‌ها از لحاظ ویژگی سبکی، در قرن چهارم ساده هستند، اما از قرن پنجم تمایل به آرایش سخن در آن‌ها دیده می‌شود، هرچند هنوز ساده نویسی در آن فراموش نشده، بالاخره در قرن ششم از لحاظ سبک و کاربرد عناصر بیانی به اوج خود می‌رسند، علاوه بر آن حجم تحمیدیه‌ها نیز نسبت به دوره قبل بیشتر می‌شود، از اوایل قرن هفتم به بعد ادامه طرز پیشین دنبال می‌شود، البته تقلیدی صرف از آن محسوب نمی‌شود، حتی گاه از لحاظ معنا و مفهوم بسیار ساده تر از دوره پیش، با شیوایی و بلاغت همراه است و نثری فخیم دارد.

نکته قابل توجه در تحمیدیه‌ها این است که برخی از آن‌ها از لحاظ مضمون و سبک با متن کتاب متفاوتند اما اغلب تحمیدیه‌ها تابع نثر کتاب است. سجع، اطناب و اقتباس از آیه و حدیث مهم‌ترین ویژگی‌هایی است که در تحمیدیه‌ها دیده می‌شود.

واژگان کلیدی: «سبک»، «نثر»، «تحمیدیه».

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۹	مقدمه
۲۵	فصل اول - کلیات
۲۶	در باب سبک و سبک شناسی
۲۸	در باب نثر
۲۹	در باب تحمیدیه
۲۹	تحمیدیه از نظر لغوی
۳۸	تحمیدیه از دیدگاه اصطلاحی
۳۹	سیر تاریخی تحمیدیه‌ها
۴۰	جلوه‌های نیایش و پرستش در دوره باستان و سیر تاریخی آن در ایران قبل از اسلام
۴۲	نمونه‌های تحمیدیه در کتیبه‌های هخامنشی
۴۳	نمونه‌های تحمیدیه در اوستا
۴۵	نمونه‌های تحمیدیه در کتب آسمانی
۴۸	سیر تاریخی تحمیدیه‌ها در ایران بعد از اسلام
۵۲	صنایع در تحمیدیه‌های قرن چهارم تا هفتم
۵۶	فصل دوم - سبک شناسی تحمیدیه‌های قرن چهارم
۵۷	مقدمه شاهنامه ابومنصوری
۵۸	سطح زبانی

۶۰	سطح ادبی
۶۰	سطح فکری
۶۰	نتیجه گیری
۶۱	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۶۱	الابنيه عن حقایق الادويه
۶۲	سطح زبانی
۶۵	سطح ادبی
۶۶	سطح فکری
۶۶	نتیجه گیری
۶۶	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۶۷	تاریخ بلعمی
۶۸	سطح زبانی
۷۰	سطح ادبی
۷۱	سطح فکری
۷۱	نتیجه گیری
۷۲	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۷۳	هدایه المتعلمین فی الطب
۷۴	سطح زبانی
۷۵	سطح ادبی
۷۶	سطح فکری
۷۶	نتیجه گیری
۷۷	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۷۷	حدود العالم
۷۸	سطح زبانی
۷۹	سطح ادبی
۷۹	سطح فکری

۷۹	نتیجه گیری
۷۹	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۸۰	نتیجه گیری کلی قرن چهارم
۸۰	سطح فکری تحمیدیه ها
۸۲	تحلیل سبکی تحمیدیه ها
۸۷	فصل سوم - سبک شناسی تحمیدیه های قرن پنجم
۸۸	قراضه طبیعیات ابن سینا
۸۹	سطح زبانی
۹۰	سطح ادبی
۹۰	سطح فکری
۹۱	نتیجه گیری
۹۲	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۹۳	آثار ناصر خسرو
۹۴	زادالمسافرین
۹۴	سطح زبانی
۹۷	سطح ادبی
۹۸	سطح فکری
۹۸	نتیجه گیری
۹۹	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۹۹	وجه دین
۱۰۱	سطح زبانی
۱۰۲	سطح ادبی
۱۰۴	سطح فکری
۱۰۴	نتیجه گیری
۱۰۴	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۱۰۵	خوان الاخوان

۱۰۶	سطح زبانی
۱۰۸	سطح ادبی
۱۰۹	سطح فکری
۱۱۰	نتیجه گیری
۱۱۱	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۱۱۱	نتیجه گیری کلی آثار ناصر خسرو
۱۱۲	روضه المنجمین
۱۱۳	سطح زبانی
۱۱۵	سطح ادبی
۱۱۵	سطح فکری
۱۱۶	نتیجه گیری
۱۱۶	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۱۱۷	آثار محمد غزالی
۱۱۸	کیمیای سعادت
۱۱۹	سطح زبانی
۱۲۲	سطح ادبی
۱۲۳	سطح فکری
۱۲۴	نتیجه گیری
۱۲۴	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۱۲۶	مکاتیب فارسی
۱۲۷	سطح زبانی
۱۲۹	سطح ادبی
۱۲۹	سطح فکری
۱۳۰	نتیجه گیری
۱۳۰	نتیجه گیری کلی از آثار غزالی
۱۳۱	نوروزنامه

۱۳۲	سطح زبانی
۱۳۴	سطح ادبی
۱۳۵	سطح فکری
۱۳۵	نتیجه گیری
۱۳۵	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۱۳۶	سیاست نامه
۱۳۷	سطح زبانی
۱۳۸	سطح ادبی
۱۳۹	سطح فکری
۱۳۹	نتیجه گیری
۱۴۰	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۱۴۱	زادالعارفین
۱۴۱	سبک شناسی
۱۴۲	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۱۴۲	قابوسنامه
۱۴۳	سطح زبانی
۱۴۴	سطح ادبی
۱۴۴	سطح فکری
۱۴۵	نتیجه گیری
۱۴۵	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۱۴۶	نتیجه گیری کلی قرن پنجم
۱۴۶	سطح فکری تحمیدیه ها
۱۴۹	تحلیل سبکی تحمیدیه ها
۱۵۶	فصل چهارم - سبک شناسی تحمیدیه های قرن ششم
۱۵۷	گیهان شناخت
۱۵۸	سطح زبانی

۱۶۱	سطح ادبی
۱۶۳	سطح فکری
۱۶۳	نتیجه گیری
۱۶۴	فارسانامه
۱۶۵	سطح زبانی
۱۶۸	سطح ادبی
۱۶۹	سطح فکری
۱۷۰	نتیجه گیری
۱۷۰	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۱۷۱	مکاتیب سنایی
۱۷۳	سطح زبانی
۱۸۰	سطح ادبی
۱۸۵	سطح فکری
۱۸۶	نتیجه گیری
۱۸۷	نامه های عین القضاة همدانی
۱۸۸	سطح زبانی
۱۸۹	سطح ادبی
۱۹۰	سطح فکری
۱۹۰	نتیجه گیری
۱۹۱	مجملة التوارىخ
۱۹۲	سطح زبانی
۱۹۴	سطح ادبی
۱۹۶	سطح فکری
۱۹۶	نتیجه گیری
۱۹۶	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۱۹۸	کلیله و دمنه

۱۹۹	سطح زبانی
۲۰۳	سطح ادبی
۲۰۵	سطح فکری
۲۰۶	نتیجه گیری
۲۰۶	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۲۰۹	داستان‌های بید پای
۲۱۱	سطح زبانی
۲۱۷	سطح ادبی
۲۲۲	سطح فکری
۲۲۲	نتیجه گیری
۲۲۳	تفسیر رازی
۲۲۴	سطح زبانی
۲۲۶	سطح ادبی
۲۲۹	سطح فکری
۲۲۹	نتیجه گیری
۲۲۹	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۲۳۰	چهار مقاله
۲۳۱	سطح زبانی
۲۳۳	سطح ادبی
۲۳۴	سطح فکری
۲۳۵	نتیجه گیری
۲۳۵	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۲۳۷	مقامات حمیدی
۲۳۸	سطح زبانی
۲۴۰	سطح ادبی
۲۴۱	سطح فکری

۲۴۱	نتیجه گیری
۲۴۲	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۲۴۳	اسرار التوحید
۲۴۵	سطح زبانی
۲۴۹	سطح ادبی
۲۵۱	سطح فکری
۲۵۲	نتیجه گیری
۲۵۲	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۲۵۳	عجایب المخلوقات
۲۵۴	سطح زبانی
۲۵۷	سطح ادبی
۲۵۸	سطح فکری
۲۵۹	نتیجه گیری
۲۵۹	تاریخ بیهق
۲۶۱	سطح زبانی
۲۶۴	سطح ادبی
۲۶۶	سطح فکری
۲۶۶	نتیجه گیری
۲۶۷	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۲۶۸	فرخ نامه
۲۷۰	سطح زبانی
۲۷۳	سطح ادبی
۲۷۵	سطح فکری
۲۷۵	نتیجه گیری
۲۷۶	مجموعه مصنفات سهروردی
۲۷۷	عقل سرخ

۲۷۸	سطح زبانی
۲۷۹	سطح ادبی
۲۸۰	سطح فکری
۲۸۰	نتیجه گیری
۲۸۱	آواز پر جبرئیل
۲۸۱	سطح زبانی
۲۸۳	سطح ادبی
۲۸۴	سطح فکری
۲۸۵	نتیجه گیری
۲۸۵	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۲۸۶	التوسل الی الترسل
۲۸۷	سطح زبانی
۲۹۳	سطح ادبی
۲۹۸	سطح فکری
۲۹۸	نتیجه گیری
۲۹۹	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۳۰۱	تفسیر بصائر یمینی
۳۰۲	سطح زبانی
۳۰۶	سطح ادبی
۳۰۹	سطح فکری
۳۱۰	نتیجه گیری
۳۱۱	عقد العلی للموقف الاعلی
۳۱۲	سطح زبانی
۳۱۶	سطح ادبی
۳۱۹	سطح فکری
۳۲۰	نتیجه گیری

۳۲۰	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۳۲۱	راحه الصدور و آیه السرور
۳۲۶	سطح زبانی
۳۳۳	سطح ادبی
۳۴۰	سطح فکری
۳۴۱	نتیجه گیری
۳۴۲	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۳۴۳	نتیجه گیری کلی قرن ششم
۳۴۷	تحلیل سبکی تحمیدیه ها
۳۵۹	فصل پنجم - سبک شناسی تحمیدیه های قرن هفتم
۳۶۰	سندبادنامه
۳۶۱	سطح زبانی
۳۶۶	سطح ادبی
۳۶۹	سطح فکری
۳۷۰	نتیجه گیری
۳۷۱	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۳۷۱	ترجمه تاریخ یمنی
۳۷۳	سطح زبانی
۳۷۶	سطح ادبی
۳۷۹	سطح فکری
۳۷۹	نتیجه گیری
۳۸۰	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۳۸۱	مدارج الکمال
۳۸۲	سطح زبانی
۳۸۴	سطح ادبی
۳۸۵	سطح فکری

۳۸۵	نتیجه گیری
۳۸۶	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۳۸۶	مرزبان نامه
۳۸۸	سطح زبانی
۳۹۱	سطح ادبی
۳۹۳	سطح فکری
۳۹۳	نتیجه گیری
۳۹۴	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۳۹۴	بریدالسعاده
۳۹۵	سطح زبانی
۳۹۷	سطح ادبی
۳۹۸	سطح فکری
۳۹۸	نتیجه گیری
۳۹۹	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۴۰۰	تاریخ طبرستان
۴۰۰	سطح زبانی
۴۰۲	سطح ادبی
۴۰۳	سطح فکری
۴۰۳	نتیجه گیری
۴۰۴	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۴۰۴	المعجم فی معاییر اشعارالعجم
۴۰۵	سطح زبانی
۴۰۸	سطح ادبی
۴۱۰	سطح فکری
۴۱۰	نتیجه گیری
۴۱۱	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه

۴۱۱	مرصاد العباد
۴۱۳	سطح زبانی
۴۱۵	سطح ادبی
۴۱۷	سطح فکری
۴۱۷	نتیجه گیری
۴۱۷	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۴۱۹	آثار خواجه نصیر الدین طوسی
۴۱۹	اخلاق ناصری
۴۲۰	سطح زبانی
۴۲۳	سطح ادبی
۴۲۴	سطح فکری
۴۲۵	نتیجه گیری
۴۲۵	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۴۲۶	اوصاف الاشراف
۴۲۶	سطح زبانی
۴۲۸	سطح ادبی
۴۲۹	سطح فکری
۴۲۹	نتیجه گیری
۴۳۰	رساله آغاز و انجام (تذکره)
۴۳۱	سطح زبانی
۴۳۱	سطح ادبی
۴۳۲	سطح فکری
۴۳۲	نتیجه گیری
۴۳۲	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۴۳۵	گلستان
۴۳۵	سطح زبانی

۴۳۷	سطح ادبی
۴۴۰	سطح فکری
۴۴۰	نتیجه گیری
۴۴۱	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۴۴۱	تاریخ جهانگشا
۴۴۳	سطح زبانی
۴۴۶	سطح ادبی
۴۴۸	سطح فکری
۴۴۸	نتیجه گیری
۴۴۹	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۴۴۹	زندگینامه مولانا
۴۵۱	سطح زبانی
۴۵۴	سطح ادبی
۴۵۵	سطح فکری
۴۵۶	نتیجه گیری
۴۵۶	راحه الارواح فی سرور المفراح
۴۵۷	سطح زبانی
۴۶۰	سطح ادبی
۴۶۲	سطح فکری
۴۶۳	نتیجه گیری
۴۶۳	مقایسه متن کتاب و متن تحمیدیه
۴۶۴	نتیجه گیری کلی قرن هفتم
۴۶۴	سطح فکری تحمیدیه ها
۴۶۶	ویژگی سبکی تحمیدیه ها
۴۷۲	تحلیل سبکی تحمیدیه ها
۴۸۱	فصل ششم - نتیجه گیری

مقدمه

موضوع و ضرورت تحقیق

نثر فارسی در قلمرو زبان و ادبیات فارسی، از آغاز پیدایی، یعنی از اوایل قرن چهارم تا کنون، مراحل گوناگونی را طی کرده است به نحوی که در هر مرحله اسلوب و شیوه ای متفاوت را آزموده و دربرگیرنده موضوعات و انواع گوناگونی بوده است و هرکدام از این انواع نیز به لحاظ اسلوب نگارش، از دیگری متمایز است.

موضوعاتی از قبیل: تاریخ، پزشکی، جغرافیا، عرفان و تصوّف، ترسّل، داستان‌ها و قصص و... در نثر فارسی مطرح هستند که تا حدودی قالب‌ها و سبک‌های خاصی برای هر یک مشخص شده و چارچوب کلی سبک آن‌ها نیز بررسی شده است اما، در این میان مؤلفان از بررسی این موضوع غافل بوده‌اند که اکثر آثار دوره اسلامی اعم از نظم و نثر فارسی و با هر موضوعی، با نام و حمد پروردگار آغاز شده و با عناوینی از قبیل: خطبه، مقدمه و دیباچه شناخته شده‌اند، که گاه حکم براعت استهلال را داشته، گاه یک سنت ادبی بوده و گاهی نیز عرصه‌ی فضل فروشی و هنر نمایی نویسندگان بوده است. همین ستایش‌ها در آغاز دیباچه کتب است که تحمیدیه نام گرفته و به عنوان یکی از موضوعات نثر شناخته شده است، که گاه به‌طور کلی هم از نظر مضمون و محتوا و هم از نظر سبک، از متن اصلی اثر جدا است ولی هیچ یک از نویسندگان به بررسی سبک آن نپرداخته‌اند.

در این رساله به بررسی تحمیدیه‌های متون قرن چهارم تا هفتم پرداخته شده و سعی شده سبک و ساختار مشخصی برای تحمیدیه‌ها ارائه شود.

اگر این رساله توانسته باشد ساختار تحمیدیه‌ها را از نظر سبکی مشخص کند، نگارنده به هدف خود دست یافته است.

پیشینه تحقیق

هیچ مقاله، پایان نامه، کتاب و یا اثری با این عنوان تاکنون نوشته نشده است. تنها منابعی که به طور غیر مستقیم به موضوع تحمیدیه پرداخته اند در ذیل آمده است.

- **تحمیدیه در ادب فارسی:** تألیف غلامرضا ستوده و محمد باقر نجف زاده بارفروش که چاپ اول آن در سال ۱۳۶۵ از سوی انتشارات جهاد دانشگاهی به طبع رسیده است. مؤلف در این کتاب، به گردآوری متن ۵۰۰ تحمیدیه‌ی منثور از قرن چهارم تا دوران معاصر در سه جلد پرداخته است. جلد اول، دربردارنده‌ی تحمیدیه‌های قرن چهارم تا اواخر قرن هفتم است، جلد دوم حاوی تحمیدیه‌های قرن هشتم تا پایان قرن دهم است، جلد سوم نیز تحمیدیه‌های قرن ۱۱ تا دوران معاصر را تشکیل می‌دهد. نویسنده در این کتاب، درباره‌ی واژه تحمید، مضمون تحمیدیه و سبک کلی آن‌ها از نخستین آثار تا قرن دهم به توضیحی بسیار مختصر در بیست صفحه اشاره کرده است، اما به پیشینه آن اشاره‌ای نکرده، علاوه بر آن، متن تحمیدیه‌ها نیز از حیث نکات دستوری، بلاغی سبک شناسی، صنایع لفظی و معنوی مورد بررسی قرار نگرفته است.

- **دیباچه نگاری در ده قرن از قرن چهارم تا قرن چهاردهم هجری:** کتابی است تألیف ضیاء الدین سجادی که در سال ۱۳۷۲ از سوی انتشارات زوآر منتشر شده است. مؤلف در مقدمه کتاب، به توضیح بسیار کوتاهی درباره‌ی دیباچه اکتفا کرده است. تفاوت این اثر با کتاب قبلی در این است که مؤلف به جمع‌آوری دیباچه‌های کتب قرن چهارم تا چهاردهم پرداخته که شامل تحمیدیه‌ها نیز می‌شود، اما دیباچه کتاب را به معنی تحمیدیه استعمال نکرده بلکه آن را مقدمه‌ای دانسته که به شیوه‌ی براءت استهلال، در بردارنده شمه‌ای از مطالب متن است، بنابراین مؤلف در این کتاب هیچ‌گونه توضیحی در باب سبک تحمیدیه‌ها و مفهوم اصطلاحی آن نداده است.

- **نقد و بررسی تحمیدیه در متون نثر فنی:** رساله‌ای است نوشته‌ی اعظم حسینی در دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد به راهنمایی استاد مهدخت پورخالقی چترودی در سال ۱۳۸۱. نگارنده در این رساله به بررسی محتوایی تحمیدیه‌های ۲۷ اثر نثر فنی از قرن ششم تا دهم در شش فصل پرداخته. در فصل اول ابتدا تحمیدیه‌ها را بر حسب موضوع به کتب تاریخی، تعلیمی، ادبی، قصص و عرفانی تقسیم کرده و در فصول بعد با گزینش آثار برجسته به مضامین مشترک آن‌ها اشاره کرده و هریک از موضوعات را به‌طور جداگانه مورد بررسی قرار داده است. در مجموع، تمرکز این رساله بر بررسی محتوا و مضمون تحمیدیه‌ها است و با موضوع رساله حاضر که سبک شناسی است تفاوت آشکار دارد.